

տուեթիւն, ծանապարհ, Լոյս, գործակից
Հօր ստեղծագործութեան, եւ իրագործող
Անոր ծրագիրներուն, որոնք արդարեւ իրենց
խորը ունին յիշեալ հաւաստումը դերազան-
ցապէս: Արդ, նախագոյ այդ իրականու-
թիւնը նկատել Բանաւորութիւնը, Միտքը,
Նուաւը, որ միայն կրնայ ընդգրկել ան-
հուն յաւիտեաններ, Թագաւորէ մը, կամ
Մեսիայէ մը աւելի, կը կազմէ ահա ուրոյն
այն նկարագիրը և հետեւաբար այն արժէ-
քը, որ Յովհաննէսեան նախագոյութեան
վարդապետութիւնն է: Բայց քայլ մը
աւելի առաջ երթալով, պէտք է ըսել թէ,
մատնանշուած այդ արժէքը նոր շնչոյ մը
կ'ընդունի, մանաւանդ անոր համար որ,
նախագոյ այդ Բանաւորութիւնը, այսպէս
ըսենք, առանձինն և որբացած իրականու-
թիւն մը չէ, այլ անիկա իբրեւ ըմբռնում,
գլխից կանխող նոյնասեռ մտածումները ան-
գրանցելի վերջ, ետ կը վերադառնայ այս
անգամ այդ բոլորը իր մէջ պարուերելու, յօ-
րինելով երջանիկ համադրութիւն մը «Բան»
տիտղոսաւորումին ներքեւ: Այսինքն նա-
խագոյ այդ Բանաւորութիւնը իր մէջ կ'են-
թադրէ Հին Ուխտի Մեսիան, Թագաւորը,
Հօր Իշխանը. Նոր Ուխտի՝ Յիսուս Քրիս-
տոսը, և առաքելին՝ Աստուծոյ Որդին:
Այսպէսով Յովհաննէսեան ըմբռնումը կը
կապուի այդ բոլորին, կը տարածուի ու կը
ծաղկի այդ բոլորով և այդ բոլորին մէջ,
յօրինելով գեղեցիկ և վսեմ այն ըմբռնումը
Բանին նախագոյութեան որ Յովհաննէ-
սինն է ստուգապէս:

Ահա այն գեղեցիկութիւնը, և ինչո՞ւ չէ,
աստուածայնութիւնը, որ կը կազմէ ար-
ժէքը Չորրորդ աւետարանի Քրիստոսի նա-
խագոյութեան վարդապետութեան:

ԿՐԻՓՈՐ ԱՐԴ. ՈՍԿԱՆԵԱՆ

ՊԱՆԵՍՏԻՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՍԱԼԱՀԵՏՏԻՆԻ ԱՄՐՈՅԸ

ՍԻՆԱՅԻ ԱՆԱՊԱՏԻՆ ՄԷՋ

Բ. — Ամրոցին մասնաւոր նկարագիրը.
ա) — Մուսթը. — Ինչպէս որ տեսանք, ամ-
րոցին մուտքը կը բաղկանայ պարիսպի
պատուարին ուղղահայեաց երկու անդաս-
տակներէ, առաջինը 6×7 իսկ երկրորդը՝
 $4,5 \times 4,5$ քռ. մեզր տարածութեամբ:
Երկրորդ անդաստակին սեմը առաջինի սե-
մէն 1,50 մեզր բարձր է: Երկու անդաս-
տակներն ալ կամարակապ էին, ինչպէս որ
ցոյց կու տայ փոքր գաւիթը: Սանդուղը
որմադրուած է և կը հաղորդակցի նմանա-
պէս կամարակապ կիսաբոլոր նրբանցքի մը
հետ: Այս կամարը կը շարունակուի ասոր
մասը կազմող սանդուղին վերեւն ու դուռն
ալ մէջը առնելով նոյն իսկ, ինչ որ ենթա-
գրել կու տայ թէ ամրոցին գլխաւոր մուտ-
քը խցող փառանքներու կոյտը բեկորներն
են պարիսպին մէջ բացուող ու սանդուղը
իր ամբողջ երկարութեամբ պաշտպանող
ներքին ուրիշ անդաստակի մը կամ գաւիթի
մը: Սանդուղին և ասոր համար ձգուած
ամբողջ բաժնին գետնէն վեր տարբերու-
թիւնը մօտաւորապէս 3,5 մեզր է:

Գլխաւոր դուռը բացառութիւն ըլլալով,
բոլոր բացուածները, դուռ, պատուհան,
օդամուտ և այլն, կամարանկիւն չըջանակ
ունին ու բոլորն ալ կը փակուէին փայտէ
առանցքի վրայ դարձող և դէպի ներս բաց-
ուող մեծղի դուռներով: Մինչեւ հիմա
վեր վար կը տեսնուին դեռ ծակուած քա-
րեր՝ որոնց միջև փայտէ առանցքը կը դառ-
նար: Պատերուն մէջ փորուած խողովները
ցոյց կու տան տեղերը այն գերաններուն՝
որոնք իբր նիգ կը ծառայէին գոցուած
դուռներուն:

Գլխաւոր դուռը երկու մեզր բարձրու-
թեան վրայ 1,80 մեզր կը հաշուուէր. ան
կը փակուէր իր ամբողջ երկարութեամբ
պատին մինչև խորքը մխրճուող հաստ նի-
գով մը: Դրան թակաղաղը զոյգ ուռով
գարգարուն լայն ցցուակ մը կը ներկայա-

ցընէ: Իրարու վերադիր երկու մասի բաժնուած կղպանքը գարդարուած է վեցթեւաստղով մը: Դրան կղպանքին վերեւ ութը սնդմ. հաստութեամբ իրր բարաւոր ծառայող քարի մը վրայ կը կարգացուի արծաւագրութիւն մը՝ զոր պիտի տեսնենք իր տեղը, ուրիշներու կարգին: Արծաւագրին ուղղութեամբ պատը լեցուն է և միջանկեալ այս պարապութիւնը կը շարունակուի երկու կողերը խոշոր քարերով հիւսուած կիսաբոլոր բաժնի մը մէջ:

Ուռուցիկ խճկակով մը ելերուած այս յիշատակարանը ամբողջովին մամուռով ու քարաքասով ծածկուած ըլլալուն, անոր ընթերցումը շատ կը դժուարացնէ: Յիշատակարանին երկու ծայրերուն վրայ բուրձի երկու վահաններ քանդակուած են, ուռուցիկ, խաչանիշ հինգ ստիւններով զարդարուած: Վահանները կը հանգչին խաչածէ կոթով և վերէն վար շեղ գիրքով երկու դաշոյններու վրայ:

բ) — Ծըջապատ. — Ամբողջը շրջապատող պարիսպը ամբողջովին հիւսուած է ժայռին բնական պսակին վրայ: Այս շրջապատը հարթ է ու թեթեւօրէն երկարած դէպի հիւսիս-արեւելք, ուր կը վերջանայ շատ սուր անկիւնով մը. մինչդեռ հարաւարեւմտեան մասը շատ աւելի լայն է և կը դրաւէ ընդարձակ ներքնագաւիթը՝ որուն մէջտեղերն է որ կառուցուած են հանրային շէնքերը: Ամբողջը շրջապատը շինուած է իւրաքանչիւրը 60×40 սնդմ. մեծութեամբ և միաշար կոփածոյ քարերով: Բարձրութիւնը մօտաւորապէս 2,80 մեզր է, որքան որ կարելի ըլլար դատել զլիսաւոր դրան մօտ անաղարտ մնացած պատի բեկորէ մը: Ծըջապատին տարածութիւնն է՝ 145 մեզր երկար և 87 մեզր իր ամէնէն մեծ լայնութեան վրայ, ընդհանրապէս երկարած ըլլալով զգալաբար դէպի հիւսիս-արեւելք: Ինչպէս որ յիշեր էինք քանիցս անգամ, ամբողջը ամբողջութեամբ հաստատուն ժայռին վրայ կառուցուած ըլլալով, անոր շրջապատն ալ առած է ժայռին շրջագիծին ձեւը, որով չափազանց անկանոն: Եւ ճիշտ այս պատճառով է որ շրջապատին թանձրութիւնն ալ նոյնը է միշտ, հիւսիսային բաժնին մէջ ըլլալով չափազանց նեղ, իրր 1,50 մեզր, իսկ ալուր պատին թանձրութիւնը կը հասնի 2 մեզր 80ի: Պատի ամէնէն

թանձր մասերուն մէջ ձգուած են նեղ ճամբաներ, նրբանցքի տեղ ծառայող, որ դէպի վեր իր ելքին վրայ, կը հանգի աշտարակներու գագաթին, պատի նեղ ծնօտով մը պաշտպանուած: Հոս կը բարձրանային, ներսէն, նեղ և ուղիղ սանդուղներով՝ որոնցմէ մին կը մնայ ցարդ յինորմներէն մէկուն յատակը: Զի գիտցուի թէ շրջապատը իր ամբողջ երկայնքին վրայ առամնած է էր թէ ոչ, փլատակները ծածկած են ամբողջ շրջապատը և հազիւ թէ միայն երեք հրածերպեր կը տեսնուին անոր վրայ, իւրաքանչիւրը 3,50 մեզր իրարմէ հեռաւորութեամբ:

Փլիսաւոր մուտքին երկու կողմը կը կանգնին երկու աշտարակներ, մին կարկառուն, իսկ միւսը ներսէն ամրացուած: Երրորդ աշտարակ մը, հազիւ կանգուն, կ'ամրացնէ շրջապատին ծայրագոյն սուր անկիւնը. իսկ չորրորդ մը, շատ աւելի կարկառուն, կը կանգնի հարաւային անկեան վրայ: Ծըջապատին արեւելեան կողմի երկու ցցուածքները կը յատկանշին իրր յինորմ ծառայող քառակուսի աշտարակներուն տեղը: Ծըջապատին ցցուն միւս անկիւնները ամրացուած չեն ու իր ամբողջ երկարութեանը վրայ միայն երեք մօլթեր կը տեսնուին: Աշտարակներուն մէջտեղերը տեսնուող եօթը այլ ցցուածքներ կը ծառայեն իրր պահապանի աշտարակ և հոս է որ կը բնակէին պահնորդները, հսկելու պաշտօնով շրջապատին և ասոր ցալգապահներու ուղիներու անցքին: Այս աշտարակներէն մէկը երկու յարկանի է, իսկ միւսին դուռը կը կրէ երկու եղնիներով զարդարուն ճակատնոց մը: Դիտելի է որ բոլոր շի աշտարակները իրենց ստորոտը կը ներկայացնեն դէպի դուռս հակած և ելքի իւր կեղծ դուռ ծառայող դոց և որմուած փոքրիկ նրբանցք մը:

գ) — Բնակարաններ. — Ամբողջին բնակարաններուն մեծագոյն մասը հազիւ թէ պատկած մարդու մը լայնքին ու երկարութեան բաւող խցիկներ են, որոնց առանց չաղախի հիւսուած չոր պատերը միայն 40-50 սնդմ. թանձր են և կէս մարդու հասակ միայն բարձր ըլլալով, կը ծառայեն հովի դէմ պաշտպանուելու համար. խցիկներու մեծագոյն մասին վրան բաց է, թէ և հարաւային անկեան վրայ շարուած կան կա-

ճարակապ կամ հարթ տանիքով ծածկուած խցիկներ: Ասոնք տեղ տեղ այնքան խառնաշփոթ են որ երեք յարկ իրարու վրայ դրուածներ ալ կան: Շատ մը խուցերու մուտքը գրեթէ ամբողջովին խափանուած է փլատակներով:

Արեւելեան պարիսպի երկայնքին խծկուող անշաղախ չոր քարերու զիրտերը պահ մը կարծել տուին որ ասոնք ամրոցին ախոռներն են, կամ գոմերը ու նոյնքան զիտելի էր որ նման հետքեր երեք անջատ տեղերու վրայ կը տեսնուէին:

դ) — Մերձանցները. — Բովանգակ ամրոցին մէջ մէկը միւսէն մեծ և իրարմէ հեռու երկու ընդարձակ մթերանոցներ կը տեսնուին: Արեւելեան կողմի մթերանոցը զուրսէն պաշտպանուած է խնամուած բնակարանով մը, կամարակապ դուռով մը և իրարու հաղորդակից երկու մեծ սենեակներով: Այս բնակարանին կից և պարէնի որպէս ամբար ծառայող վիմափոր այս խուռոյը 5,70 մեզր լայնութիւն և չուրջ 12 մեզր բարձրութիւն ունի և բաւական անկանոն կերպով ժայռին մէջ փորուած է մինչև 6 մեզր խորութեամբ, պատերը բուլբուլին փեռեկատուած վիճակով: Կիսազլանաձև իր կամարը ամրացուած է խարխիւները ժայռին մէջ ձգուած աղեղով մը: Բնակարանին ներսէն ձգուող օանգուղով մը կ'իջնէին մթերանոց:

Երկրորդ մթերանոցը, առաջինէն շատ աւելի կարեւոր, փորուած էր նոյնպէս ժայռին մէջ և կը ներկայացնէր խնամուած շինութիւն մը, ունենալով 10,70 × 20 քա. մեզր տարածութիւն մը, 7,50 մեզր խորութեամբ և խնամով կոփուած քարէ պատերով: Պատերուն ճեղքուածները նոյնքան խնամով կրաղիւսուած են, ինչպէս ամրոցին ջրամբարները: Առոյը կամարուած է զանազան մեծութեամբ ուղղանկիւն վեց սիւներով բռնուած չորս զոյգ գմբէթով: Պատերուն մէջ փորուած խորշերը կը ծառայէին ճրագակալի, վասն զի քանի մը գմբէթներու վրայ բացուող լուսամուտները բաւական չէին մթերանոցի ներքին լուսաւորութեան: Կեդրոնը, հողին մէջ փորուած էր բոլորչի շտեմարան մը, որ հաւանաբար ջրամբար մըն էր: Մուտքի զրան մօտ, մըզկիթին մերձաւոր անկեան մէջ, փակ միջոց մը կը բաժնէր դէպի ներքնայարկ մուտքը:

ե) — Մեծ ու փոքր մզկիթները. — Գետնէն մէկ մեզր բարձր կառուցուած մեծ մզկիթը ունի 5,60 × 10,70 քա. մեզր տարածութիւն, ուր կը մտնէին ճակատէն և քովտի երկու աստիճաններով: Շէնքը բարձրացած էր կոփածոյ քարերով և զանազան կէտերէն տակաւին տեսանելի կամարներու ուսերէն յայտնի է որ ծածկուած էր ու տանիքը եղբուած էր զարդարուն վանդակամատով մը: Մզկիթին աւագ դուռը 1,50 մեզր բարձրութիւն ունէր, 0,80 մ. լայնքով, իսկ կողմնակի երկրորդ դուռը շատ աւելի փոքր էր: Ճակատին վրայ զըրուած էին շատ ցած երկու պատուհաններ, ու ներսը, խորքին վրայ, կը տեսնուէր մզկիթին միմեայր, որուն խորշը զարդարուած էր առանձին յիշատակարանով: Միմեայր զարդարանքը շատ պարզ է և կը կայանայ դէպի կեդրոնական վարդեակը երկարող մատնէքներէ: Այս բոլորը եղբուած է զարդական դարեանդով մը, անկիւններուն մէջ ցցուած երկու վարդեակներով:

Փոքր մզկիթին տարածութիւնն է 5,80 × 8 քա. մեզր. սա ալ հարթ գետնի մը վրայ կառուցուած է, գետնէն 1,50 մեզր բարձր: Դուռը արեւմտեան կողմէն է քանի մը աստիճաններով և յայտնի չէ թէ գոցուած էր կամ ոչ, վասն զի պատերը ամբողջովին փլած են: Այս երկրորդ մզկիթին միայն զրալէն կը մնայ կանգուն:

զ) — Զրամբարները. — Ինչպէս տեսանք, երկու մզկիթներուն յատակը ջրամբարներ (citerne) շինուած են, իւրաքանչիւրը իր վրայի շէնքին տարածութեամբ: Այս երեւոյթը շատ ընդհանրացած է Սուրիոյ և Պաղեստինի մէջ, ինչպէս նաև այլուր: Հալէպի մեծ մզկիթին յատակը ընդարձակ ջրամբար է, մեծագոյնը քաղաքի բոլոր ջրամբարներուն: Նոյնը նաև քաղաքի հին եկեղեցիներուն համար:

Մեծ ջրամբարը չուրջ 8 մեզր խորութիւն ունի եւ մուտքն ալ դուրսէն է, զրալէյից տակը ու դրան սիւնին վրայ զըտնուող փոս քարը այնպէս մը դրուած է որ տանիքէն հոսող ջուրը դիւրութեամբ ջրամբար լեցուի: Այս մուտքը փոքր պատով մը պաշտպանուած է որպէս զի մարդոց ձեռքէն ու ոտքերէն հեռու մնայ և մաքուր: Ժայռին աջ անկեան մէջ փորուած նեղ սանդուղով մը ջրամբար կ'իջնեն: Զրամ-

բարը ներսէն ունի գլանաձև կամար մը։ Երկրորդ ջրամբարը նմանապէս փոքր մզկիթին տակն էր, չուրջ 5 մեզր խորութեամբ և կամարն ալ, առաջինին պէս, ամրացուած էր քարահիւս երկու աղեղներով։ Դուռը դուրսէն էր, գրպիլին տակը։ Երկու ջրամբարներուն ալ մուտքին վրայ կ'երևան մասնաւոր յիշատակարաններ^(*)։

Գ. — Ամրոցին յիշատակարանները. Սալահէտօլինի կառուցանել տուած Բալադ կինտի ամրոցը բաւական թիւով յիշատակարաններ կը հաշուէ, որոնք իր չրջանի պատմական անցքերու վերակազմութեան տեսակէտով կարեւոր նպաստ մը կը կազմեն։ Ամրոցին գոյութիւնը առաջին անգամ Հնագիտական աշխարհին ծանօթացուց՝ Մարոքի երկրաբանական Սպասարկութեան պետ J. Barthoux, որ 1912ին Սինայական թերակղզին այցելած էր մասնաւոր առաքելութեամբ մը, վերագործին հետը եւրոպա տանելով քանի մը յիշատակարաններու թուղթի վրայ առնուած պատկերները (estampe)։ Պր. Պարթու քանի մը ամիս վերջ կրկին կ'ուղեւորէր Սինայի թերակղզին, այս անգամ հետը բերելով բերդին յատակագիծը, լուսանկարներ և գրողմուած նոր պատկերներ։ Պր. Պարթուի հետախուզութիւններով երևան հանուած վեց յիշատակարաններ խնամով քննուեցան Պր. Gaston Wietի կողմէ, օժանդակութեամբ Պր. Max Van Berchemի, և երկու գիտունները անոնցմէ միայն չորսը կրցին կարգաւ, մնացեալ երկուքին լրիւ ընթերցման համար պէտք տեսած ըլլալով տեղւոյն վրայ տեսնելու անոնց բնագիծները։ Պր. Պարթու գտած էր հետեւեալ յիշատակարանները. ա. Մուտքի դրան վերև. բ. Փոքր մզկիթին հաղորդակից ջրամբարի մուտքին վերայ. գ. Մեծ մզկիթի ջրամբարի մուտքին վերայ. դ. Մեծ մզկիթի գրպիլին վրայ. ե. Մեծ մզկիթի միջնապին վրայ և գ. Մզկիթներու հրապարակի գրպիլին վրայ։

ա. — Ամրոցին մուտքի դուռը զարդարուած է հետեւեալ յիշատակարանով, միակտոր քարի մը վրայ, ստորին մասը աւերուած և խճկակով մը եզերուած, այսպէս՝

«Թող Աստուծոյ Երկար Իշխանութիւնը մեր

սիրոյ՝ Կլ-Մալիֆ Կլ-Նազիր Սալահ Կլ-Տիւնես վալ-Տիւն, իսլամութեան և միւսլիմաններու Սուլթանին, էյյուպի որդի Ապուլ-Մուզաֆար Եուսուֆին, հաւաստեցանքու էմիրի քարեկամին։ Նա շինեց այս երկու աշտարակներ և ևուխրական դուռը և այս(?) մզկիթը, Աստուծոյ համար (որոյ փառաւոր մնայ), Իպրահիմ, որդի Ապու Պաֆրի, որդի . . . (սիսդու մը) . . . Կլ-Ասիլի, Կլ-Նազիրի, 583 արւոյ երկրորդ ձիւմասային (= 1187 օգոստոս)»։

բ. — Փոքր ջրամբարի մուտքի յիշատակարանն ալ միակտոր քար մըն է, 55 × 48 քմ. սնդմ. մեծութեամբ, տեղ տեղ գէշ կերպով վնասուած, վերէն ու աջ կողմէն սկսած ըլլալով բոլորովին մաշիւլ, ամբողջ տասը տող, առաջինէն նուազ խնամուած նաշքի էյյուպեան հնաւոր գիրերով, այսպէս՝

«Թող Աստուծոյ Երկար Իշխանութիւնը մեր սիրոյ, Կլ-Մալիֆ Կլ-Նազիր Սալահ Կլ-Տիւնես վալ-Տիւն, իսլամութեան և միւսլիմաններու Սուլթանին, քարեկամը հաւաստեցանքու էմիրին։ էյյուպի որդի Եուսուֆ։ Երջանիկ գուշակութեամբ մը այս ցրաւարն ու ևուխրական մզկիթը կառոյց Մուհամմէսի որդի Ալի, . . . (սիսդու մը) . . . Կլ-Նազիրի, Կլ-Ասիլի, և գերին(?) Կլ-Մալիֆ Կլ-Աֆսայի, Նուր Կլ-Տիւնի, Եուսուֆի որդի, էյյուպի որդի Ալի։ Սա (աւարեցաւ) 581 արւոյ սաֆար(?) ամսուն (= 1185 մայիս)։ Նա Աստուծոյ կը խնդրէ քարի յաջողութիւն և յաւիտեական երջանկութիւն, հետոյ դժոյքի կրակին։ Գովես միակ Աստուծոյն»։

գ. — Մեծ մզկիթի ստորերկրեայ ջրամբարին յիշատակարանը քանդակուած է նոյն ոճի գիրով և 41 × 57 քմ. սնդմ. մեծութեամբ վերէն գէպի ձախ կոտրած սալաքարի մը վրայ, ամբողջը տասներմէկ տող, առանց կէտազրութեան և նշանագրի, այսպէս՝

«Թող Աստուծոյ Երկար Իշխանութիւնը մեր սիրոյ՝ Կլ-Մալիֆ Կլ-Նազիր Սալահ Կլ-Տիւնես վալ-Տիւն, իսլամութեան և միւսլիմաններու Սուլթանին, հաւաստեցանքու էմիրի քարեկամին։ Այս ցրաւարն ու ևուխրական մզկիթը կառոյց Մուհամմէսի որդի Ալի, . . . (սիսդու մը) . . . Կլ-Նազիրի, Կլ-Ասիլի, Կլ-Մուզաֆարի, Կլ-Թաֆալի։ Շինութիւնը աւարեցաւ 583 արւոյ շիվիլ ամսոյ միջ (= 1187 դեկտեմբեր)»։

(*) J. Barthoux: Description d'une Hortesesse de Saladin: Syria. Paris. Գ. Հատոր, 1922, էջ 44-57.

Ո՛չ լուսանկարին վրայէն և ոչ ալ գրող-մուսնի նկարէն կարելի եղաւ 11րդ տողը կարդալ:

դ. և ե. — Մեծ կղկիթին զբաղեցին և մինքնապիւն վրայի արձանազիրները կարելի է չէ եղած կարգալի բոլորովին եղծուած ըլլալուն հո՛ս ալ երևցող գիրերը գեղեցիկ նախ-չի էյյուպեան են, ծաղկուն քուֆով խառն:

զ. — Վեցերորդ յիշատակարանը՝ որ մըզ-կիթներու հրապարակի պատի գլխաւոր վրայ է ու դուրսէն պարիսպին մէջ ագուցուած, ունի 2,12×0,52 մեզր քա. մեծութիւն. առաջին երեք տողերը նախնի էյյուպեան են, միջակ գիրերով, այսպէս՝

«Ահա՛ իմէ՛ որ հրաւայեց ընկի կլ-Մայիֆ կլ-Նազիր Սալահ կլ-Տիւնես վա՛լ-Տիւն, ընկի իսկոնքանք (?) իր եղբոր կլ-Մայիֆ կլ-Ասիլ Սիյֆ կլ-Տիւն: Էմիր Սարիմ կլ-Տիւն Պարսաշ կլ-Ասիլի հսկեց շինութեան՝ որ աւարեցաւ 578 թուոյ զիլիսհիսին (= 1183 մարտ):»

Արդարեւ նոյն տարին Սուլթան Սալահ-էտտին բացակայ ըլլալով Եգիպտոսէն, բը-նական էր որ շինութեանց հսկողութիւնը կատարած ըլլար Սուլթանին եղբայրը՝ էլ-Մալիք էլ-Ատիլ:

Այս յիշատակարաններէն ի յայտ կու գայ որ Սուլթան Սալահ-էտտին կառուցանել տուած է այս ամրոցը, որուն արաբական անունին չենք հանգիպիր ո՛չ մէկ յիշատակարանի մէջ: Ըստ 6րդ յիշատակարանին, բոլորովին զինուորական նկարագիր ունեցող ամրոցի շրջափակին պարիսպը աւարտած է գէպի 1183 տարւոյ սկիզբը: Որոշ է որ Սալահ-էտտինի եղբայրը՝ էլ-Մալիք էլ-Ատիլ Սէյֆ էլ-Տիւն մասնակցեցաւ այս ձեռնարկին. ասկէ զատ վերջնոյս սպանե-րէն մին էր, էմիր Սարիմ էլ-Տիւն Պարքաշ, որ իրականին մէջ կը վարէր շինութեանց աշխատութիւնները: Նոյն այս Սարիմ էլ-Տիւն Պարքաշ էլ-Ատիլին էր որ յետոյ կառավարիչ կարգուեցաւ Դամասկոսի միջ-նաբերդին, ուր մեռաւ 1211 յուլիսին և հոն ալ թաղուեցաւ:

Երեք տարի յետոյ, որ է 1185ին, մըզ-կիթ մը և ջրամբար մը շինուեցան ոմն Ալի իպն Մուհամմէտի խնամքով, որ պաշտոնատարն էր Սալահ-էտտին էլ-Նազիրի և եղբորը՝ էլ-Մալիք էլ-Ատիլի: Յիշեալը նախապէս գերին (զօլամ) էր Սուլթան Սալահ-էտտինի որդի էլ-Մալիք էլ-Աֆտալ

Նուր էլ-Տիւն Ալիի, որ իր հօրը մահէն յետոյ ժառանգեց Դամասկոսն ու Սուրիան: Այս միենոյն անձն է որ երկու տարի յետոյ Քալաթ կիստիլ ամրոցին մէջ կառուցանել կու տար ուրիշ ջրամբար մը և աւելի ընդարձակ երկրորդ մզկիթ մը, և եթէ Յօր յիշատակարանին մէջ երբեք չի յիշատակուիր էլ-Մալիք էլ-Աֆտալի գերն ու հանգամանքը, առնչական երկու անուններ սակայն, էլ-Մուզաֆֆարի և էլ-Թաքաւիլի, ցոյց կու տան որ Ալի իպն Մուհամմէտ պաշտօնատար կարգուեած էր Սալահ-էտտինի եղբորորդի և Համայի վեհապետ էլ-Մալիք էլ-Մուզաֆֆար Թաքի էլ-Տիւն Օմարի:

Նոյն տարին ամրոցին գլխաւոր մուտքի դուռը շրջապատող երկու աշտարակներն ու թերեւս նոր աղօթարան մըն ալ լրացած էին էլ-Մալիք էլ-Ատիլի և Սալահ-էտտին (էլ-Ատիլի էլ-Նազիրի) պաշտօնատարի որդի՝ ոմն Իպրահիմ իպն Ապի Պաքրի խնամքով նախապէս կառուցուած մզկիթին լրանալէն առաջ: Նոյն դարու յատուկ ժամանակագրութեանց մէջ կարելի չեղաւ հանգիպիլ ո՛չ Մուհամմէտի որդի Ալիի և ոչ ալ Ապու Պաքրի որդի Իպրահիմի անուններուն, որոնք հաւանաբար ստորագաս պաշտօնեաներ էին (*):

Դ. — Ժամանակակից անցքեր. Ըստ արաբ և արտաքին աղբիւրներու, Հիճրէթի 566 թուին (= 1170) մինչդեռ էլ-Ատիլի վէզիրն էր, Սալահ-էտտին իմացաւ որ կառուան մը՝ որուն պատի միանար նաև իր ընտանիքը, պիտի մեկնէր Դամասկոսէն: Սուլթանը իսկոյն իրենները տեսնելու փափաքով, Եգիպտոսէն մեկնեցաւ նոյն տարւոյ նոյեմբերի վերջերուն: Արդ, Ալահի մօտ կը գտնուէր քրիստոնեաներու կողմէ կառուցուած ծովային ամրոց մը: Սալահ-էտտին շուտով նաւատորմիդ մը շինել տուաւ՝ որուն քակուած մասերը ուղտերու կռնակին վրայ բեռնուած վիճակով մինչև ծովեզերք փոխադրել տուաւ: Հոն, գործաւորներ վերստին կազմեցին նաւերը, որոնք զօրաց փոքր խումբերով զինուեցան: Սալահ-էտտին գրաւեց Ալահի բերդը գեկտ. ի կիսուն և կրկին վերադարձաւ Գահիրէ՝ ուր հասաւ 4 փետր. 1171ին:

(*) Gaston Wiet: Les Inscriptions de la Qal'ah Guindi: Syria, Գ. Հատոր, 1922, էջ 58-65:

20 սեպտ. 1171ին Սուլթան Մալիք Նազիր դուռն եկաւ Գահիրէէն ու իր զօրքերով բանակեցաւ Պիր էլ-Պէյտալի (սպիտակ ջրհոր) մէջ, այն մտադրութեամբ որ Սուլթան պիտի անցնէր։ Ասոր ճշգրիտ տեղը որոշել բաւական դժուար է թէն, բայց դէպի Մէքքէ տանող ուխտաւորական ճամբուն վրայ ներկայիս կը գտնուի կայան մը՝ որ կը կոչուի Տար Պէյտա, Պիրքէդ էլ-Հուճճաճի և Աճ-բուտի միջեւ։ Սուլթանը հասաւ Շոպաք, բայց Ֆրանկները յարձակեցան, որով ստիպուեցաւ դարձեալ Ալլահ վերադառնալ։ 1173ին Սուլթան Սալահէտտին իր զօրքերով ճամբայ ելաւ, Քերէքի և Շոպաքի դէմ արշաւանք մը կատարելու համար ու ամէն անգամ որ կ'իմանար կարաւանի մը Գամակուէն մեկնումը, արշաւանքի կ'երթար կարաւանը պաշտպանելու համար։ Ֆրանկներու դէմ 1184ին Ֆրանկները արշաւանք մը կատարեցին Տարուսի կողմէն, որուն վրայ իսլամ զօրաց բանակ մը անոնց դէմ քալեց Սատրի և Ալլահի ուղղութեամբ։ Եւ որպէս զի այս երկու բերդերը լաւ պաշտպանութիւն, հոն զրկուեցաւ պարէնի և ռազմամթերքի կառատորմ մը, ընկերակցութեամբ պահակախումբի մը՝ որ կառատորմը հասցուց մինչև Ալլահ և Սատր։ Եւ արդէն Սալահէտտինէն առաջ Ալլահէն Քըլզըմ տանող ճամբուն վրայ Սատր հանգիստի կայան մըն էր։

Այս միջոցին էր ահա որ Ռընս տը Շադիյոն խորհեցաւ արշաւել իսլամաց երկու նուիրական քաղաքներուն դէմ, երբ արդէն իրր նախաձեռնարկ 1182ին գրաւած էր Ալլահը։ Մէքքէի և Մեխրիէի դէմ այս գործողութիւնը, զոր իրապէս ուղեց փորձել Ռընս, պատրանք մը միայն կրնար ըլլալ և նգիպտացիք ամէն կերպով պիտի մղուէին ամրացնելու պաշտպանութեան իրենց գիծերը և զօրացնելու իրենց յառաջացեալ բերդերու պահակազուգները։

Ռընս տը Շադիյոն որ իր փոքրիկ նաւատորմը պատրաստած էր, հսկողութեան տակ երկու նաւ ալ Քըլզըմի առջև զրկեց։ Արդարեւ ճիշտ այս օրերուն Սատրի բերդին աշխատութիւնները լրացած էին և կարելի է ենթադրել որ այդ աշխատութիւնները Սալահէտտինի կողմէ հրամայուած էին Սատրի մէջ գտնուած օրերուն, 1182 մուհարրէմին։ Ըստ 6րդ յիշատակարանի, իրացակալութեան Սալահէտտինի, որ կը պատրաստուէր Ամիդ հասնել, Մալիք Ատիլ հաւանաբար ինք նորոգել տուաւ շրջափակին պարիսպը, որուն վրայ դրուած էր նոյն

յիշատակարանը։ 1178ի պաշարումին, ամբողջ թերեւ փոփոխութիւն կրած էր, բայց ամէն պարագայի մէջ 1182ին կատարուած նորոգութիւնները արդիւնք էին Ալլահի կորուստին, որուն վրայ էր որ ամբողջ պաշտպանելու նոր միջոցներ ձեռք առնուեցան։

Ֆրանկներու կողմէ Ալլահի գրաւումը շատ կարճ տեւեց և այդ կողմէն ամէն վտանգ կը թուէր անհետացած ըլլալ։ Բայց և այնպէս Սալահէտտին իր հեղինակութիւնը վերջնականապէս ամրացուցած ըլլալով Սուրիոյ բովանդակ իսլամական կայսրութեան վրայ, կը խորհէր միայն իր այնքան մեծ չափով կերտած իր ծրագիրներուն վրայ, որոնք կրնային իրագործուիլ երուսաղէմի քրիստոնեայ թագաւորութեան անկումովը ու այս նպատակի յաջողութեան համար ապացոյցներ կան որ Սալահէտտին բան չմոռցաւ և նոյնքան բնական է որ 1184ին կարեւոր քանակութեամբ պարէն և ռազմամթերք զրկած ըլլար Սատրի ամբողջը։

1185ին մզկիթ մը ու ջրամբար մը շինուեցան կամ նորոգուեցան և երկու տարի յետոյ ալ աւելի համեստ մեծութեամբ ուրիշ մզկիթ մը և երկրորդ ջրամբար մը, երբ միևնոյն ժամանակ բերդին գոտն ալ կը շինուէր, հաւանաբար նորոգելով կամ ձեռք փոխելով, ու երկու աշտարակներ ալ բարձրացնելով անոր քովերը։ Շատ հաւանական է նոյնպէս որ 1181ի աշխատութիւնները հրամայուած ըլլային Մալիք Ատիլի կողմէ որ նոյն տարուոյ սկիզբը պարտաւորեցաւ անցնիլ Սատրէն։

Սալահէտտինի գործախառն աղէտներէն յետոյ կ'ենթադրուի որ Սատրի բերդը բոլորովին լքուած ըլլայ, վաճառքի ետզուգ պատմագիր կը յիշէ որ իր օրերուն բերդը ամբողջովին աւերակոյտի մը վերածուած էր։ Եւ սակայն իրմէ վերջ ղեռ երկար ատեն կարելի էր հոն զօրք և ուխտաւոր բանակել տալ, որովհետեւ Մալիք Քամիլի տակաւին հոն կը բնակէր։

Սատրի կամ ներկայիս Քալ'ադ կիստիլի ամրոցը վարչականօրէն ենթարկուած էր Շարքիյա նահանգի կառավարչութեան։ Էյյուպեան իշխանութեան ժամանակ հանուած հրամանագիր մը ամրոցը նոյն պաշտօնատարին ուշադրութեան կը յանձնէ։ Կարժէ աւելցունել որ այս վայրը իր անունը փոխ առած է նոյն գաւառին մէջ բնակող Պանու Սատրներու ցեղախումբէն (*):

Թարգմանից

ԱՐՏԱԻՍՁԻ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

(*) Gaston Wiet: Les Inscriptions arabes de la Qal'ah Guindi: Syria. Գ. Հատոր, 1922, էջ 145-152: